

УДК 343.222.4

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ

Ревтов О. В.,

аспірант кафедри Кримінального права №1
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

Анотація: Сучасні тенденції щодо гуманізації кримінально-правової політики в державі, а також активізовані процеси реформування кримінального законодавства відповідно до міжнародно-правових стандартів – викликають потребу у визначенні природи заходів кримінально-правового впливу в сучасному суспільстві. Дослідження питання співвідношення заходів кримінально-правового характеру з кримінальною відповідальністю, створює передумови до становлення узагальненого розуміння природи заходів кримінально-правового впливу.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, кримінально-правовий вплив, заходи кримінально-правового характеру, покарання, кримінально-правовий примус, заходи виховного характеру, форми реалізації кримінальної відповідальності.

Аннотация: Современные тенденции по гуманизации уголовно-правовой политики в государстве, а также активизированные процессы реформирования уголовного законодательства в соответствии с международно-правовыми стандартами – вызывают потребность в определении природы мер уголовно-правового воздействия в современном обществе. Исследование вопроса соотношения мер уголовно-правового характера с уголовной ответственностью, создает предпосылки к становлению обобщенного понимания природы мер уголовно-правового воздействия.

Ключевые слова: уголовная ответственность, уголовно-правовое воздействие, меры уголовно-правового характера, наказания, уголовно-правовое принуждение, меры воспитательного характера, формы реализации уголовной ответственности.

Annotation: Modern trends of the humanization of criminal policy in the state, as well as active processes of criminal justice reform in accordance with international legal standards - cause the need to identify the nature of the measures of criminal-legal impact in modern society. The research question of the relation between measures of criminal law criminal liability creates prerequisites to becoming a generalized understanding of the nature of measures of criminal-legal action.

Key words: criminal liability criminal law impact, measures of criminal law, punishment, criminal law enforcement, disciplinary measures, forms of implementation of criminal responsibility.

Законом України від 18 квітня 2013 року № 222 - VII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» було введено категорію «інші заходи кримінально-правового характеру». У зв'язку з чим питання правового змісту цих заходів та їх співвідношення із кримінальною відповідальністю в силу своєї новизни та проблематичності останнім часом все більше привертають увагу науковців. Необхідність дослідження зазначеного питання викликана в першу чергу сучасними тенденціями щодо гуманізації кримінально-правової політики, а також подальшого реформування кримінального законодавства відповідно до міжнародно-правових стандартів.

Дослідженню проблем кримінальної відповідальності та заходів кримінально-правового характеру свої праці присвятили: З. А. Астемиров, Л. В. Багрій-Шахматов, С. В. Благов, Я. М. Брайнін, А. В. Василівський, І. М. Гальперин, В. С. Єгоров, В. І. Зубкова, Т. М. Калиніна, М. О. Кауфман, А. П. Козлов, Н. М. Кропачов, Л. Л. Кругликов, В. І. Курляндский, І. С. Ной, В. В. Палій, В. С. Прохоров, А. І. Санталов, М. І. Хавронюк, Н. В. Щедрин, та інші. Проте й досі залишаються не вирішеними питання щодо змісту цих понять, їх співвідношення.

Поняття «кримінальна відповідальність» законодавчо не визначено і в теорії кримінального та кримінально-процесуального права трактується по різному. Так, Я.М. Брайнін розглядає кримінальну відповідальність як *обов'язок* особи, що вчинила злочин, бути підданою певним несприятливим

кримінально-правовим заходам [7, с. 25]. На думку С. Н. Братуся кримінальна відповідальність тісно пов'язана та охоплюється терміном *покарання*, вона виникає з моменту початку відбування покарання за вироком суду [7, с. 114]. З точки зору А.І. Санталова, кримінальна відповідальність розуміється як *вимушене* зізнання винною особою негативних наслідків злочину у формі *осудження (державного осуду) та примусу* правопорушника до цього уповноваженими державними органами [13, с. 18]. Л. В. Багрій-Шахматов визнає, що за своїм змістом кримінальна відповідальність є врегульовані нормами кримінального права *суспільні відносини* (кримінальні правовідносини) [4, с. 27]. Ю.В. Баулін кримінальну відповідальність визначає як *обмеження прав і свобод особи*, винної у вчиненні злочину, яке передбачене Кримінальним кодексом України і застосовується судом та здійснюється органами держави, спеціально уповноваженими на виконання обвинувального вироку суду [5, с. 30].

М.І. Хавронюк розглядає кримінальну відповідальність, як один із видів юридичної відповідальності (поряд із адміністративною, дисциплінарною, цивільно-правовою тощо), що являє собою специфічні правовідносини між державою та правопорушником. Ознаками кримінальної, як й іншої юридичної відповідальності публічного характеру, на думку науковця, є: з одного боку – негативна реакція держави на правопорушення і на суб'єкта правопорушення, що являє собою легітимні (від лат. *legitimus* – згідний із законом, законний, правомірний) заходи впливу; з другого – обов'язок правопорушника перетерпіти застосовані до нього заходи впливу (у даному випадку – примусові заходи кримінально-правового впливу) [14, с. 7]. Р.Л. Хачатуров та Д.А. Липинський зазначають, що

юридична відповідальність не зводиться до покарання, або реалізації санкції, оскільки може існувати без покарання та реалізації санкції, а ось реалізація санкції та покарання – завжди засновані на відповідальності та не можуть існувати без неї.

Таким чином, на підставі узагальнення різних концепцій, кримінальну відповідальність можна розглядати як осуд особи винного і вчиненого ним діяння від імені держави в обвинувальному вирокі суду та застосуванням до неї обмежень її прав і свобод, передбачених у КК України.

Виходячи з аналізу положень Загальної частини Кримінального кодексу України (далі – КК), а зокрема статей 1, 2, та 3, можна зробити висновок, що закон встановлює міцний зв'язок між кримінальною відповідальністю та покаранням. Проте кримінальна відповідальність не зводиться виключно до покарання. Так, у ч. 3 ст. 3 КК закріплюється, що злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки КК. Відповідно до ч. 2 ст. 4 КК злочинність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння. До таких наслідків вчиненого злочину крім покарання деякі науковці відносять також судимість, як ще одну форму реалізації кримінальної відповідальності, яка слідує за виконанням кримінального покарання [4, с. 115]. Віднесенням судимості до форм реалізації кримінальної відповідальності, Л.В. Багрий-Шахматов доводить свою непогодженість із деякими аспектами позицій В.І. Курдьянського та І.С. Ноя, які проводячи дослідження співвідношення кримінальної відповідальності з покаранням, характеризували покарання, як «один из результатов ответственности», «её финал» [11, с. 121].

У той же час у ч. 2 ст. 1 КК зазначається, що КК визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами, та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Як бачимо, зазначене положення не повною мірою узгоджується з вище наведеними кримінально-правовими приписами, а також з іншими положеннями КК, а саме, наприклад, ст. 105 КК, а також нормами розділу XIV «Інші заходи кримінально-правового характеру» та розділу XIV [11, с. 121] «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» Загальної частини КК, у яких передбачені інші кримінально-правові наслідки, а саме заходи кримінально-правового характеру, які не охоплюються поняттям покарання.

Кримінальний кодекс України до заходів кримінально-правового характеру безпосередньо відносить: примусові заходи медичного характеру (ст.ст. 92-96 КК), примусові заходи виховного характеру (ст. 97 і 105 КК), спеціальну конфіскацію (ст. 96¹, 96² КК), а також заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (статті 96³-96¹¹ КК). У свою чергу сама назва «інші заходи кримінально-правового характеру» дозволяє стверджувати, що покарання, як захід примусу, що застосовується від імені держави за вирокі суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 КК), та є основною формою

реалізації кримінальної відповідальності [14, с. 7] – також входить до системи цих заходів.

Звідси виникає питання: ці заходи кримінально-правового характеру виступають формами реалізації кримінальної відповідальності чи становлять самостійну систему заходів кримінально-правового впливу?

Аналіз кримінально-правових положень, що регулюють підстави та порядок застосування зазначених заходів, свідчить про обґрунтованість точки зору М.І. Хавронюка та інших вчених, що не усі заходи кримінально-правового характеру відносяться до кримінальної відповідальності [14, с. 7].

Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно-небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України. Таким чином, кримінальна відповідальність не може мати місце там, де відсутній склад злочину, а також, як справедливо підкреслює С.С. Алексєєв – там де відсутній відповідний правозастосовний акт, а саме обвинувальний вирок суду [3, с. 388]. Згідно положень ч.2 ст. 2 КК кримінальна відповідальність, у тому числі покарання (ч. 1 ст. 50 КК) настає лише за винні діяння. Отже, вина у формі умислу або необережності є однією із обов'язкових умов застосування кримінальної відповідальності, а також покарання.

У свою чергу аналіз змісту статей 92-96 КК свідчить, що, наприклад, примусові заходи медичного характеру можуть бути застосовані до особи, за відсутністю в її поведінці ознак складу злочину, який виступає обов'язковою підставою кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК). Так, відповідно до п. 1 ч. ст. 93 КК примусові заходи медичного характеру можуть бути застосовані судом до осіб, які вчинили у стані неосудності суспільно небезпечні діяння. Згідно ч. 1, 2 ст. 19 КК неосудна особа не є суб'єктом злочину та не підлягає кримінальній відповідальності, проте це не виключає можливості застосування до неї зазначених вище заходів кримінально-правового характеру. Підставою для їх застосування відповідно до ч.1 ст. 94 КК є сукупність факторів, а саме: 1) вчинення суспільно небезпечного діяння, ознаки якого передбачені в статтях Особливої частини КК (пункти 2 і 3 ст. 93 КК), або злочину (п. 2 ст. 93 КК); 2) наявність у особи психічного захворювання; 3) визнання судом особи такою, що становить небезпеку для себе або інших осіб. Звідси можна зробити висновок, що застосування примусових заходів медичного характеру є самостійними заходами кримінально-правового впливу, і вони не є формою реалізації кримінальної відповідальності.

Згідно приписів статей 96³ – 96¹¹ КК заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб також застосовуються до осіб, які не можуть бути визнані суб'єктом злочину. Так, у ч. 1 ст. 18 КК зазначено, що суб'єктом злочину визнається виключно фізична особа, тобто людина. Отже юридична особа, тобто організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку (ч. 1 ст. 80 Цивільного кодексу України), не є суб'єктом злочину. Звідси застосування даних заходів до таких

осіб також відбувається за відсутності безпосередньо в їх діях ознак складу злочину, а отже їх застосування також не можна визнати формою реалізацією кримінальної відповідальності.

Що стосується примусових заходів виховного характеру, то відповідно до ч. 1 ст. 97 КК неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до нього примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст. 105 КК. Таким чином, можна зробити висновок, що примусові заходи виховного характеру виступають як альтернатива кримінальній відповідальності, що логічно відмежує їх від останньої.

Спеціальна конфіскація (ст. 96¹, 96² КК), як примусовий захід кримінально-правового характеру, може застосовуватись одночасно із притягненням особи до кримінальної відповідальності. Проте його також не можна відносити до форм реалізації кримінальної відповідальності в силу різної їх правової природи та цілей. Якщо покарання у виді конфіскації майна (ст. 59 КК) полягає в обмеженні законних прав і свобод винної особи та спрямовано на досягнення цілей, передбачених у ч. 2 ст. 50 КК, а саме не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, то мета застосування спеціальної конфіскації (ст. 96¹, 96² КК) має перш за все процесуальний та відновлювальний характер, що впливає із змісту предметів, які підлягають спеціальній конфіскації згідно ст. 96² КК. Крім цього застосування спеціальної конфіскації у деяких випадках може бути не пов'язано із вчиненням особою злочину або суспільно-небезпечного діяння, що містить ознаки злочину. Так, у ч. 3 ст. 96² КК зазначено, що гроші, цінності та інше майно, зазначені у цій статті, передані особою, яка вчинила злочин, іншій фізичній або юридичній особі, підлягають спеціальній конфіскації, якщо особа, яка прийняла майно, знала або повинна була знати, що таке майно одержано внаслідок вчинення злочину.

Не зважаючи на те, що підставами застосування заходів кримінально-правового характеру на відміну від кримінальної відповідальності можуть виступати інші фактори, це не виключає можливості їх спільного застосування. Так, відповідно до ч. 3 ст. 19 та п. 3 ч. 1 ст. 93 КК не підлягає покаранню особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватись примусові заходи медичного характеру. Отже в цьому випадку винна особа підлягає кримінальній відповідальності з одночасним застосуванням до неї заходів кримінально-правового характеру.

Виходячи з того, що оскільки підстави та порядок застосування кримінальної відповідальності та заходів кримінально-правового характеру

регулюються одним і тим же нормативно-правовим актом, а саме Кримінальним кодексом України, слушною видається точка зору науковців, щодо визнання їх однопорядковими за своєю правовою природою [14, с. 90]. У той же час заходи кримінально-правового характеру, а саме примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру, спеціальна конфіскація, а також заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, не є формами реалізації кримінальної відповідальності. Вони мають інший зміст. Їх застосування на відміну від кримінальної відповідальності обумовлено іншими підставами, спрямовано на досягнення інших цілей. У зв'язку з чим вони можуть бути застосовані самостійно, незалежно від притягнення особи до кримінальної відповідальності, хоча і не виключається їх одночасне застосування.

На підставі зазначеного, уявляється, що заходи кримінально-правового характеру за своїм змістом не є формами реалізації кримінальної відповідальності. Проте особливості їхньої правової природи дозволяють об'єднати їх разом із кримінальною відповідальністю у єдиний комплекс заходів кримінально-правового впливу, під яким слід розуміти систему способів (приймів, методів) кримінально-правового реагування держави на факт вчинення діяння, передбаченого Кримінальним кодексом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України Закон України №2341-III від 5 квітня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб: Закон України №314-VII від 23 травня 2013 року // Відомості Верховної Ради України від 21.03.2014 2014 р., № 12.
3. Алексеев С.С. Указ. соч. – Т.И. – 411 с.
4. Багрий-Шахматов Л.В. Уголовная ответственность и наказание. Минск, «Вышэйш. школа», 1976. – 384 с.
5. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.
6. Благов С.В. Наказание и иные мерыуголовно-правового характера: лекции. – М.: Юрлитинформ, 2011. – 240 с.
7. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. М.: Юридическая литература, 1963. – 275 с.
8. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. – М.: Юрид. лит-ра, 1976. – 216 с.
9. Курляндский В.И. Уголовная ответственность и меры общественного воздействия. М., 1965. – 142с.
10. Лопашенко Н.А. Введение в уголовное право: учебное пособие. – М.: ВолтерсКлувер, 2009. – 224 с.
11. Ной І.С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. Саратов, 1962. – 156с.
12. Ретюньских И.С. Уголовная ответственность и её реализация– Воронеж.: Издательство Воронежского университета, 1983. – 514с.
13. Санталов А.І. Теоретические вопросы уголовной ответственности / Издательство Ленинградского университета. – Л., 1982. – 96с.
14. Хавронюк М.І. Заходи кримінально-правового впливу: які вони бувають? // Юридичний вісник України, № 21 (934) 25-31 травня 2013 року. – 25с.
15. Хачатуров Р.Л. Липинський Д.А. Общая теория юридической ответственности: Монография. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр прес», 2007. – 951с.
16. Цивільне право України: Підручник / С. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – 776с.